

Het Joodse kind op de Joodse school

De scheiding van Joodse en
niet-Joodse leerlingen in het
Amersfoortse onderwijs in 1941

3

De Duitse bezetter verordon-
neerde in 1941 de scheiding van
Joodse en niet-Joodse leerlingen.
Een aantal lokale studies is ver-
schenen over dit aspect van de
Jodenvervolging. Er bestaat geen
algemene studie over deze maat-
regel.¹ Hier presenteer ik de
resultaten van mijn onderzoek
naar de manier waarop deze
maatregel in Amersfoort werd
uitgevoerd, en vergelijk die met
de situatie in Amsterdam.²

In 1941 voerde de Duitse bezetter een groot aantal anti-Joodse maatregelen door die de bewegingsvrijheid van de Joden steeds verder beperkte. Zo werden onder andere de toegang tot openbare gebouwen, parken, cafés, restaurants, zwembaden, schouwburgen, bioscopen, bibliotheken en musea ontzegd.³ Door alle voorschriften hadden niet-Joodse en Joodse burgers steeds minder contact met elkaar en gingen zij steeds meer gescheiden van elkaar leven. In relatief korte tijd werden de Joodse burgers in een isolement gebracht.⁴ Een van de vele anti-Joodse maatregelen die in dit jaar werden afgekondigd, was de scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen. Deze werd in gang gezet door een landelijke verordening van de Duitse bezetter en uitgevoerd door de Nederlandse gemeentebesturen. Na de zomervakantie van 1941 werden alle Joodse leerlingen van hun oude scholen verwijderd en van hun niet-Joodse leeftijdsgenootjes gescheiden. Geschat wordt dat ongeveer tienduizend Joodse leerlingen als gevolg van deze maatregel van hun vertrouwde scholen verwijderd werden. Zij werden bijeengebracht in aparte Joodse scholen waar alleen les gegeven mocht worden door Joodse leraren. In het bezette Nederland werden in 34 steden Joodse scholen opgericht waar deze kinderen hun onderwijs konden vervolgen.⁵

De segregatie in het onderwijs

In de periode dat de scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen werd doorgevoerd, was prof. dr.

Jan van Dam secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (OWC). Het departement viel onder toezicht van de Duitse commissaris-generaal voor binnenlands bestuur en justitie, Friedrich Wimmer. Deze gaf op 8 augustus 1941 aan secretaris-generaal Van Dam de opdracht maatregelen te treffen om de Joodse en niet-Joodse leerlingen van elkaar te scheiden. Hij verlangde dat de Joodse leerlingen per 1 september van de openbare en bijzondere scholen verwijderd werden. Zij moesten in aparte scholen worden bijeengebracht. Het onderwijs aan de Joodse leerlingen mocht voorlopig uit openbare kassen worden bekostigd. Wimmer meldde dat deze kosten eventueel later terugbetaald zouden worden door een nog te vormen Joodsche Raad.⁶

Secretaris-generaal Van Dam deelde op 16 augustus aan de gemeentebesturen en aan de besturen van de bijzondere scholen mee dat er op korte termijn maatregelen genomen zouden worden om de schoolkinderen die 'van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd' in afzonderlijke scholen bijeen te brengen. Een leerling moest als Joods worden beschouwd indien hij/zij ten minste drie 'vol-Joodse' grootouders had. Leerlingen met twee 'vol-Joodse' grootouders werden, indien zij een joods-religieuze opvoeding kregen, eveneens als Joods beschouwd. De scholen werd verzocht zo snel mogelijk na te gaan welke kinderen onder deze bepalingen

vielen. Zij dienden vervolgens aan het departement van OWC het aantal Joodse leerlingen door te geven dat de school bezocht. De scholen moesten aan de gemeente de gegevens (de namen, geboortedata en adressen) van deze leerlingen verstrekken. Indien een school geen Joodse leerlingen had, moest dat eveneens gemeld worden. De gemeentebesturen moesten erop toezien dat de scholen snel de gevraagde gegevens van de Joodse leerlingen opstuurden. Vervolgens moesten zij controleren of deze overeenkwamen met de gegevens van de kinderen van Joodse afkomst waarover de gemeenten zelf beschikten. Nadat deze controle had plaatsgevonden, dienden de gemeenten het departement te berichten over de uitkomst.⁷

Eind augustus schreef Van Dam opnieuw de gemeentebesturen aan. Ditmaal had hij de opdracht gekregen ervoor te zorgen dat met ingang van 1 september de Joodse leerlingen verwijderd werden van scholen die ook door niet-Joodse leerlingen werden bezocht. De gemeentebesturen moesten alle openbare en bijzondere scholen hiervan op de hoogte stellen en erop toezien dat de scholen deze order uitvoerden. De secretaris-generaal wilde van de gemeentebesturen zo snel mogelijk de opgaven van het aantal Joodse leerlingen in hun gemeenten ontvangen. Hij wilde namelijk aanwijzingen kunnen geven over de manier waarop het onderwijs aan de Joodse kinderen georganiseerd diende te worden.⁸

Niet veel later gaf de secretaris-generaal enkele richtlijnen betreffende de oprichting van de afzonderlijke Joodse scholen. Indien in een

gemeente meer dan vijftig Joodse leerlingen op de lagere scholen waren geteld, moest het gemeentebestuur zo snel mogelijk beginnen met de voorbereidingen voor de oprichting van een Joodse lagere school. Dit gold overigens ook voor gemeenten die samen met enkele randgemeenten tot dit aantal kwamen. Tegenstrijdig met het voorgaande schreef Van Dam dat de gemeentebesturen ook konden wachten totdat hij, na ontvangst van de opgaven, contact opnam om te vertellen dat de desbetreffende gemeente in aanmerking kwam voor de oprichting van een Joodse lagere school. Wat de andere onderwijsvormen betreft, stelde Van Dam voor dat indien het aantal leerlingen voldoende was voor de oprichting van een afzonderlijke Joodse school hij zijn medewerking hieraan zou verlenen.⁹

Pas eind oktober maakte de secretaris-generaal bekend welke gemeenten in aanmerking kwamen voor de stichting van één of meerdere Joodse lagere scholen. De besturen van deze gemeenten, 32 in totaal, werden door Van Dam aangeschreven. Deze gemeentebesturen dienden, wanneer dit nog niet was gebeurd, zo snel mogelijk een Joodse lagere school (of scholen) op te richten. In deze brief ontvingen zij enkele voorschriften waaraan zij zich moesten houden. Zo meldde Van Dam dat de Duitse bezetter geen enkele uitzondering op de maatregel zou toestaan. Dit betekende ook dat niet zou worden toegestaan dat een Joodse school ondergebracht werd in een schoolgebouw waar al een niet-Joodse school in gehuisvest was.¹⁰

De secretaris-generaal schreef dat de gemeenten de kosten voor het Joodse onderwijs als

¹ In het bijzonder de historica Dienke Hondius geeft in haar werk *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam 2001), een uitvoerige beschrijving van de wijze waarop de scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen in Amsterdam tot stand kwam. ² Dit artikel is een ingekorte versie van mijn (master)onderzoeksrapport. Deze is in te zien in de bibliotheek van Archief Eemland (plaatsingscode D 4828). ³ Peter Romijn, 'De oorlog (1940-1945)' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (tweede druk; z.p. 2004) 313-347, aldaar 323. ⁴ Kees Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeren...?' *De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 2002) 38. ⁵ *Ibidem*.

⁶ Bericht van de commissaris-generaal voor binnenlands bestuur en justitie, F. Wimmer, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (OWC), 8 augustus 1941, Nationaal Archief (NA) Den Haag, Archief Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Kabinet 1940-1945 (MvOW), toegangsnummer 2.14.37, nr. 352. Op het moment dat commissaris-generaal Wimmer deze opdracht gaf, beperkte het werkterrein van de in februari 1941 opgerichte Joodsche Raad zich tot Amsterdam. Pas in oktober 1941 werd het werkterrein van de Joodsche Raad uitgebreid tot heel Nederland.

⁷ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeente- en schoolbesturen, 16 augustus 1941, Archief Eemland (AE) Amersfoort, Archief Stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, 1811-1945 (ScqG), toegangsnummer 0002.01, nr. 5827. ⁸ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 25 augustus 1941, AE, ScqG

(0002.01), nr. 5827. ⁹ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 9 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ¹⁰ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 28 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

voorschotten moesten zien die later terugbetaald zouden worden. Uit zijn brief blijkt dat de gemeenten verantwoordelijk waren voor de organisatie en financiering van het Joodse onderwijs. De Joodse scholen dienden echter als 'ongesubsidieerde inrichtingen van bijzonder onderwijs' te worden beschouwd. In de circulaire werd tevens vermeld dat het heffen van schoolgeld voor de Joodse scholen achterwege kon blijven en dat het volgen van joods godsdienstonderwijs niet verplicht werd gesteld. Van Dam meldde ten slotte nog dat de benoeming van Joodse leerkrachten in overleg met de Centrale Commissie voor het Joodsche Onderwijs (die onderdeel van de Joodse Raad was) diende te gebeuren.¹¹

Voor de grote gemeenten was het vormen van Joodse lagere scholen minder problematisch dan voor de kleinere gemeenten die aangewezen waren voor de stichting van een aparte school. Daar was het vaak veel moeilijker om beschikbare leerkrachten en leslokalen te vinden. In deze kleinere provinciesteden werden de Joodse scholen veelal ook door leerlingen uit de omgeving bezocht. Deze leerlingen konden echter een dergelijke streekschool alleen bezoeken indien zij de plaats gemakkelijk konden bereiken. Op het platteland kwam het zodoende ook voor dat Joodse kinderen door de maatregel niet meer naar school toe konden.¹²

In totaal waren er maar zestien gemeenten in aanmerking gekomen voor de stichting van Joodse uitgebreid lager onderwijs (ULO-)scholen of -klassen.¹³ Op veel plaatsen in Nederland konden Joodse leerlingen die een ULO hadden bezocht hun opleiding dus niet vervolgen. Dit gold ook voor vele Joodse leerlingen die een nijverheidsschool, een lyceum of een HBS (Hogere

Burgerschool) hadden bezocht. Voor deze typen onderwijs waren er vaak te weinig Joodse leerlingen om een afzonderlijke school op te richten. De segregatie werd niet in het universitair onderwijs doorgevoerd. Voor het buitengewoon lager onderwijs, voor kinderen met een beperking, werden ook uitzonderingen gemaakt; hier mochten Joodse leerlingen de niet-Joodse scholen blijven bezoeken.¹⁴

Uit het voorgaande blijkt dat de opdracht tot scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen weliswaar van Duitse zijde kwam, maar dat de uitvoering van deze maatregel in handen van het departement van OWC en de gemeenten was. De gemeentebesturen moesten er uiteindelijk op toezien dat de maatregel in hun gemeente werd uitgevoerd. Deze taak voerden zij gehoorzaam uit. Op een enkele uitzondering na hebben de openbare scholen, die door de overheid worden bestuurd, zich ook niet tegen de maatregel verzet.¹⁵

Ten aanzien van de bijzondere scholen, die hun eigen besturen hebben, lag de situatie anders. Vanuit katholieke en protestantse kringen rees er verzet tegen de segregatie. Het protest uit de christelijke kringen richtte zich echter niet tegen de scheiding maar tegen het feit dat christelijke scholen gedoopte kinderen van Joodse afkomst moesten weigeren. Volgens historicus Loe de Jong waren dit er ongeveer tweehonderd. Dit aantal is dus klein. De Duitse bezetter loste dit op door de verantwoordelijkheid voor de verwijdering van de Joodse kinderen bij hun ouders te leggen. Hij dreigde dat indien de Joodse ouders hun kinderen naar niet-Joodse scholen bleven sturen er maatregelen genomen zouden worden. Volgens De Jong had deze aanpak het gewenste succes. Bij het

doorvoeren van de scheiding werd de verantwoordelijkheid dus steeds verder doorgegeven en afgeschoven: van het departement van OWC naar de gemeente, van de gemeente naar de school en van de school naar de ouders van Joodse leerlingen.¹⁶

Amsterdam

Opvallend is dat in Amsterdam in de eerste helft van 1941 al tellingen van Joodse leerlingen plaatsvonden. Een eerste schatting van het aantal Joodse leerlingen op de Amsterdamse scholen werd in februari 1941 gemaakt. Het is niet duidelijk wie hiertoe opdracht gegeven had.¹⁷ In april werden er, in opdracht van de Duitse autoriteiten, bovendien voorbereidingen getroffen voor de concentratie van Joodse leerlingen. Dit gebeurde in samenwerking met het departement van OWC. Aan secretaris-generaal Van Dam werd gevraagd op welk tijdstip de concentratie uitgevoerd moest worden. Het uiteindelijke voorstel aan Van Dam was om de concentratie van Joodse leerlingen te beperken tot de twee buurten in Amsterdam die voor het merendeel door Joden werden bewoond. Joodse leerlingen zouden naar een school moeten gaan in één van deze twee buurten.¹⁸

Voor de Duitse bezetter was concentratie van de Joodse leerlingen niet genoeg: hij wilde ze scheiden van de niet-Joodse leerlingen. Begin juni werd bekend gemaakt dat het Joden niet langer was toegestaan om in zee of in zwembaden en overdekte badinrichtingen te baden. Vanwege dit verbod mochten Joodse leerlingen voortaan niet meer deelnemen aan het schoolzwemmen. Secretaris-generaal Van Dam stelde de gemeentebesturen hiervan op de hoogte.¹⁹ De openbare scholen in Amsterdam werden dezelfde maand nog door de gemeentesecretaris verzocht

zich aan dit voorschrift te houden. De zwembaden in Amsterdam werden verboden terrein voor Joodse kinderen.²⁰

In juli vonden opnieuw tellingen van Joodse leerlingen plaats. De gemeente droeg de scholen op de Joodse leerlingen te tellen en het aantal door te geven aan het Centraal Bureau Inschrijving van Leerlingen. In totaal werden er 6822 Joodse leerlingen geteld, waarvan 5141 op de lagere scholen. De leerlingenaantallen van de Amsterdamse nijverheidsscholen ontbreken echter bij deze tellingen. Eind juli deed het bureau verslag aan de afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam. Daarin werd ook een voorstel gedaan over de herverdeling van scholen en klassen. Blijkbaar werd er op dat moment dus al rekening mee gehouden dat de Joodse kinderen binnenkort hun scholen moesten verlaten. Zowel *Beauftragte* Böhmcker, de vertegenwoordiger van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart in de stad Amsterdam, als secretaris-generaal Van Dam werden op de hoogte gebracht van de resultaten van de tellingen.²¹

Eerder is vermeld dat Van Dam half augustus de gemeentebesturen opdroeg vast te stellen hoeveel Joodse leerlingen de scholen in hun gemeente bezochten. In Amsterdam werden de scholen op 18 augustus op de hoogte gebracht van deze maatregel. In dezelfde maand deelde de gemeente Amsterdam de nieuwe Joodse scholen in. Al snel bleek echter dat het niet mogelijk was om de Joodse scholen per 1 september te laten beginnen. De Duitse commissaris-generaal Wimmer was bereid om voor Amsterdam de datum naar 1 oktober te verschuiven. De meeste Amsterdamse scholen werkten mee aan het verzoek van de gemeente om het aantal Joodse leerlingen vast te stellen en hun gegevens te verstrekken.²²

¹¹ *Ibidem*. ¹² Jacques Presser, *Ondergang; de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 I* (z.p. 1965) 137-139. ¹³ Brief van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de secretaris-generaal van het departement van Financiën, 21 november

1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 352. ¹⁴ Presser, *Ondergang I*, 137-140. ¹⁵ Loe de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V. Maart '41-juni '42: eerste helft* (Den Haag 1974) 527-528. ¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Hondius, *Absent*, 30. ¹⁸ *Ibidem*, 30-31. ¹⁹ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 17 juni 1941, NA, MvOW

(2.14.37), nr. 346. ²⁰ Hondius, *Absent*, 34, 297. ²¹ *Ibidem*, 36-37. ²² *Ibidem*, 40-41.

De Amsterdamse scholen kregen, vanwege het uitstel naar 1 oktober, eind september van de gemeente de taak om de Joodse leerlingen te verwijderen. De bijzondere scholen moesten bovendien een verklaring opsturen waarin stond dat de school sinds 1 oktober niet meer door Joodse leerlingen werd bezocht en dat in de toekomst ook geen Joodse kinderen toegelaten zouden worden. In Amsterdam maakte een deel van de bijzondere scholen bezwaar tegen de segregatie. Dit protest richtte zich tegen de uitsluiting van christelijk gedoopte kinderen van Joodse afkomst. In haar werk *Absent* geeft historica Dienke Hondius echter aan dat er ook veel christelijke scholen in Amsterdam waren die wel opgaven van Joodse leerlingen inleverden. Uit haar onderzoek blijkt ook dat geen enkele openbare school heeft geweigerd om aan de maatregel mee te werken.²³

De Amsterdamse burgemeester schreef vervolgens een uitgebreide brief aan Van Dam waarin hij verslag deed van de bezwaren die hij van een aantal bijzondere scholen had ontvangen. Hij legde uit waarom hij van de bijzondere scholen de hierboven beschreven verklaring verlangde. Van Dam had namelijk de gemeentebesturen opdracht gegeven erop toe te zien dat de scholen de scheiding uitvoerden. Hij had echter niet vermeld op welke wijze dit diende te gebeuren. Door middel van de verklaring kon de burgemeester controleren of de bijzondere scholen de maatregel hadden uitgevoerd. Dit was dus een eigen initiatief. Een aantal bijzondere scholen had echter geen verklaring toegestuurd of had aangegeven de verklaring niet af te willen leggen. Een aantal van de scholen die weigerden mee te werken, had hun bezwaar toegelicht. Daaruit blijkt opnieuw dat deze scholen bezwaar hadden tegen het uitsluiten

van gedoopte kinderen van Joodse afkomst. De burgemeester vroeg aan Van Dam hoe hij deze kwestie moest afhandelen. Aan de brief was tevens een lijst toegevoegd met namen van bijzondere scholen waarvan nog geen verklaring was ontvangen.²⁴

De secretaris-generaal adviseerde om aan de schoolbesturen duidelijk te maken dat de verantwoordelijkheid voor het verwijderen van de Joodse leerlingen bij de ouders van deze kinderen lag.²⁵ Daarmee was de zaak afgedaan. De scholen die medewerking hadden geweigerd, werden niet gestraft. Hondius heeft bovendien geen aanwijzingen kunnen vinden dat er scholen waren die hun protest hebben doorgezet.²⁶

De scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen had in Amsterdam tot gevolg dat duizenden schoolkinderen na de zomervakantie naar een andere school moesten. De Joodse kinderen moesten naar schoolgebouwen die tot Joodse scholen waren gemaakt. Niet-Joodse kinderen die scholen in deze gebouwen hadden bezocht, dienden naar een andere school te gaan. Om dit in goede banen te leiden, stelde de gemeente Amsterdam een verhuisplan op. Hierdoor was alles binnen enkele weken geregeld. Op 12 september werd door het gemeentebestuur besloten 24 openbare Joodse scholen op te richten. Uiteindelijk zou hier nog één school bijkomen omdat een lagere school zich had opgesplitst. Amsterdam had ook enkele bijzondere Joodse scholen die al voor de bezetting door Joodse gemeenten waren opgericht; deze bleven gewoon bestaan.²⁷

In Amsterdam hebben ongeveer 6940 Joodse leerlingen les gehad op de Joodse lagere en middelbare scholen. Daarnaast waren er nog

verschillende Joodse nijverheidsscholen, maar daar zijn geen betrouwbare tellingen van bewaard gebleven. Er waren ook ouders die hun kinderen niet naar de Joodse scholen stuurden maar ze liever thuishielden. Hondius vermeldt dat er ook nog enkele 'huiskamerschooltjes' waren. In kleine groepjes kregen leerlingen hier les. Natuurlijk wel uitsluitend van Joodse leraren. Hondius vermoedt dat de groep die uiteindelijk voor dit soort alternatieven koos, klein was. Het overgrote deel van de Joodse leerlingen ging naar de nieuwe Joodse scholen.²⁸

Uit het onderzoek van Hondius blijkt dat de scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen in Amsterdam vrij snel en gemakkelijk doorgevoerd werd. Nadat de landelijke verordening afgekondigd werd, voerde de afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam deze scheiding geheel zelfstandig uit. Van directe Duitse bemoeienis was geen sprake. Een dergelijke scheidingsoperatie had de gemeente echter nog nooit eerder georganiseerd. Wel is uit het voorgaande gebleken dat er in de eerste helft van 1941 al tellingen van Joodse leerlingen hadden plaatsgevonden en er al plannen waren gemaakt om deze leerlingen te concentreren. De gemeente Amsterdam was dus min of meer voorbereid. Het overgrote deel van de scholen deed wat er gevraagd werd. Een klein aantal bijzondere scholen protesteerde weliswaar tegen de maatregel, maar het lijkt erop dat zij zich uiteindelijk bij de situatie hebben neergelegd.²⁹

Eerder is vermeld dat de in augustus 1941 afgekondigde scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen niet voor het universitair onderwijs gold. *Beauftragte* Böhmcker onderzocht in okto-

ber 1941 of het mogelijk was de Joodse en de niet-Joodse studenten van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, zoals de Universiteit van Amsterdam toen heette, te scheiden. Hij deed navraag bij de Amsterdamse burgemeester, die op zijn beurt de rector magnificus op de hoogte bracht. Deze schreef eind november aan de burgemeester dat het volgens hem onmogelijk was een scheiding te bewerkstelligen. De Joodse studenten werden uiteindelijk niet van de niet-Joodse studenten gescheiden. In september 1942 werden echter alle Joodse studenten uitgesloten van hoger onderwijs.³⁰

De registratie en verwijdering van Joodse leerlingen in Amersfoort

In Amsterdam was er dus sprake van een voorbereidende fase. De eerste tellingen van Joodse leerlingen in Amersfoort vonden echter pas plaats nadat het departement van OWC daar op 16 augustus opdracht toe gaf.³¹ De gemeente Amersfoort ontving 18 augustus de circulaire van het departement.³² Zij schreef echter pas op de 29^e de Amersfoortse scholen aan. Ondertussen had de gemeente op 26 augustus ook de brief van het departement ontvangen met de opdracht de Joodse leerlingen van de scholen te verwijderen.³³ Zodoende kregen de Amersfoortse scholen in de brief die zij van het gemeentebestuur ontvingen twee opdrachten: zij moesten de op hun scholen ingeschreven Joodse leerlingen verwijderen en de namen, geboortedata en adressen van deze leerlingen vóór 4 september aan de gemeente hebben doorgegeven. Indien een school niet door Joodse kinderen werd bezocht, diende dit ook gemeld te worden.³⁴

²³ *Ibidem*, 43-46. ²⁴ Brief van de burgemeester van Amsterdam, E.J. Voûte, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 18 oktober 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 350. ²⁵ Brief van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan E.J. Voûte, burgemeester van Amsterdam, 27 oktober 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 350.

²⁶ Hondius, *Absent*, 48. ²⁷ *Ibidem*, 49-51, 53, 261.

²⁸ *Ibidem*, 52, 66. ²⁹ *Ibidem*, 14, 16, 48, 52, 59. ³⁰ *Ibidem*, 53-58. ³¹ Lijst van de openbare en bijzondere Amersfoortse scholen die door Joodse leerlingen waren bezocht, met vermelding van de gegevens van de Joodse leerlingen. Door de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort opgesteld, zonder datum (vermoedelijk half september 1941), AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. ³² Zie het bijschrift bij de

circulaire van Van Dam aan de gemeente- en schoolbesturen, 16 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. ³³ Zie het bijschrift bij de circulaire van Van Dam aan de gemeentebesturen, 25 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. ³⁴ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de hoofden en besturen van de Amersfoortse scholen, 28 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

In de eerste dagen van september stroomden berichten van de Amersfoortse scholen bij de gemeente binnen. Onder deze brieven zijn veel voorbeelden te vinden van scholen die aangaven geen Joodse leerlingen te hebben. De scholen waar deze wel stonden ingeschreven, leverden keurig de gevraagde gegevens. Van deze scholen, achttien in totaal, gaven er tien aan dat de Joodse leerlingen al van de school waren verwijderd.³⁵ Wat meteen opvalt bij het lezen van deze brieven is dat de scholen de aan hun opgelegde taak nauwkeurig uitvoerden.

Zo gaven bepaalde scholen informatie over 'twijfelgevallen' door. De gemeente moest vervolgens zelf natrekken of de desbetreffende leerling als Joods moest worden beschouwd. Het hoofd van de Openbare School nr. 12 stuurde bijvoorbeeld een verklaring van een ouder op. Deze vader verklaarde dat zijn kinderen geen joods-religieuze opvoeding kregen.³⁶ De namen van deze kinderen werden doorgestreept op de lijst van Joodse leerlingen van School nr. 12.³⁷ De gemeente oordeelde dus dat deze kinderen niet als Joods beschouwd moesten worden. Vermoedelijk ging het hier om 'half-Joodse' kinderen. Wanneer deze kinderen geen joods-religieuze opvoeding kregen, werden zij volgens de voorschriften (zoals uitgelegd in de circulaire van 16 augustus) niet als Joods beschouwd.³⁸ Het hoofd van de Openbare School nr. 14 meldde ook een twijfelgeval. Hij vermoedde

dat een bepaalde leerling van Joodse afkomst was. De leerling zelf had dit ontkend. Het hoofd vertrouwde de zaak niet en gaf enkele gegevens van deze leerling door. Hij vroeg of de chef van de afdeling Onderwijs, de heer J.G. van Dreumel, bij de afdeling Bevolking inlichtingen wilde inwinnen over deze leerling. Van Dreumel deed inderdaad navraag, want bij het verhaal van het hoofd werden de woorden 'geen Jood' toegevoegd.³⁹

Sommigen scholen leverden ook de gegevens van overgeplaatste Joodse leerlingen in. Zo vermeldde het hoofd van de Openbare School nr. 11 in zijn brief de gegevens van een Joodse leerling die was overgeplaatst naar een andere school.⁴⁰ Het hoofd van de Openbare School nr. 12 leverde juist informatie van een Joodse leerling die naar de school was overgeplaatst, maar nooit was verschenen.⁴¹ Opmerkelijk is ook het taalgebruik waarmee de scholen bericht gaven van de verwijdering van de Joodse leerlingen. Het zijn vaak korte briefjes waarvan het merendeel begint met: 'In antwoord op Uw schrijven (...) heb ik de eer U te berichten (...)'.⁴² Alleen het schoolbestuur van de Montessorischool schreef dat zij: 'tot onzen spyt twee leerlingen, die als Joods moesten worden aangemerkt, niet tot onze school hebben kunnen toelaten'.⁴³

Onder alle reacties van de Amersfoortse scholen is slechts één voorbeeld te vinden van een school die bezwaar aantekende tegen de maatre-

afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, 2 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **40** Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 11 in Amersfoort aan het college van B&W, 2 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **41** Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 12 in Amersfoort aan de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, 3 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **42** Opgaven van het aantal Joodse leerlingen, geteld op de Amersfoortse openbare en bijzondere scholen, in de eerste helft van september 1941 naar het gemeentebestuur verzonden, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **43** Brief van de secretaris van de Amersfoortse Montessorischool aan het college van B&W, 2 september, 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

35 Opgaven van het aantal Joodse leerlingen, geteld op openbare en bijzondere Amersfoortse scholen, in de eerste helft van september 1941 naar het Amersfoortse gemeentebestuur verzonden, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

36 Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 12 in Amersfoort aan de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, 3 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

37 Lijst van de Joodse leerlingen die de Openbare School nr. 12 in Amersfoort bezocht hadden. Deze lijst werd toegevoegd aan de brief van 3 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **38** Circulaire van Van Dam aan de gemeente- en schoolbesturen, 16 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5833. **39** Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 14 in Amersfoort aan J.G. van Dreumel, chef van de

Meijuffrouw H. A. (Jep) van Albada met schoolkinderen, in 1940.

Privécollectie van de familie Van Albada.

bijgeschreven dat op de bijzondere scholen en op de HBS was geteld. Dit waren er negentien in totaal. De meeste Joodse leerlingen hadden dus een openbare school bezocht. In totaal waren er tot dan toe 74 Joodse leerlingen op de Amersfoortse scholen geteld.⁴⁷ Vermoedelijk werd deze lijst rond 9 september opgesteld en werd het aantal Joodse leerlingen dat op de bijzondere scholen en de HBS was geteld er later bijgeschreven. De gemeente schreef namelijk op deze datum een brief aan het departement van OWC waarin zij per openbare school het aantal voormalige Joodse leerlingen vermeldde. Van de openbare scholen waren alle opgaven toen dus al binnen.⁴⁸

Uit een notitie van de heer Van Dreumel blijkt dat dit niet het geval was ten aanzien van de bijzondere scholen. In deze notitie werd een opsomming gegeven van de scholen waarvan nog geen opgave was ontvangen.⁴⁹ Op 13 september kwam nog een laatste opgave binnen. De Voorbereidende Montessorischool had betrekkelijk laat de gegevens van vier voormalige Joodse leerlingen opgestuurd.⁵⁰ Het totaal aantal Joodse leerlingen dat een bijzondere school had bezocht, kwam hiermee op 23 te staan. Vervolgens werd er een definitieve lijst door de gemeente opgesteld. Op deze lijst stonden alle scholen die door Joodse leerlingen waren bezocht en de gegevens van deze leerlingen. De volgende tabel biedt een overzicht van deze scholen en het aantal Joodse leerlingen.

De definitieve lijst met de gegevens van de Joodse leerlingen in Amersfoort werd naar het

gel. Meijuffrouw H.A. van Albada, het hoofd van een kleuterschool aan de Van Marnixlaan 59, schreef: 'Tot mijn spijt kan ik u geen opgave verstrekken van het aantal Joodse leerlingen, dat mijn school bezoekt, daar mijn geweten hiertegen in verzet komt'.⁴⁴ De naam Van Albada komt niet voor op de gemeentelijke lijst van schoolhoofden van de openbare scholen.⁴⁵ Recent onderzoek leerde dat het adres in de brief tevens het huisadres van mejuffrouw Van Albada was. Deze school had geen naam en was een neutrale bijzondere school.⁴⁶

Op basis van de door de scholen aangeleverde gegevens stelde de gemeente vervolgens een eerste lijst van het totale aantal Joodse leerlingen op. In totaal waren er op de openbare scholen 55 Joodse leerlingen geteld. Rechtsonder op de lijst werd met de hand het aantal Joodse leerlingen

44 Brief van mejuffrouw H. A. van Albada aan het college van B&W, 8 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **45** Jaarverslag over het jaar 1941 van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs te Amersfoort, 22 april 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5838. **46** Met dank aan de familie Van Albada voor de informatie. **47** Voorlopige lijst van het aantal Joodse leerlingen. In de eerste helft van september door de gemeente Amersfoort opgesteld, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **48** Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-gen-

eraal van het departement van OWC, 9 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **49** Notitie van de chef van de gemeentelijke afdeling Onderwijs, J.G. van Dreumel, bestemd voor B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 11 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. **50** Brief van het bestuur van de Nederlandsche Montessorischoolvereniging Amersfoort, aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 12 september, 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

Aantal Joodse leerlingen op de Amersfoortse openbare en bijzondere scholen (1941)

School	Adres	Aantal Joodse leerlingen
OLS nr. 6	Puntenburgerlaan 49	1
OLS nr. 7	Oude Soesterweg 152	2
OLS nr. 8	Leusderweg 249	3
OLS nr. 9	Bisschopsweg 167	8
OLS nr. 11	Heerenstraat 4	3
OLS nr. 12	Wijersstraat 23	16
OLS nr. 14	Vondellaan	3
Openbare ULO	Schoollaantje 17	3
Openbare ULO voor Meisjes	Schoollaantje 17	9
Handelsdagschool	Hellestraat 87	4
Handelsavondschoon	Hellestraat 87	3
Amersfoortsche Schoolvereniging	Johan van Oldenbarneveltpaan 23	7
Pallas Atheneschool	Heinsiuslaan 1	2
Montessorischool	Utrechtseweg 102	2
HBS	Thorbeckeplein 1	5
Ambachtsschool	Leusderweg 34-36	1
Industrie-en Huishoudschool	Bekensteinselaan 37	2
Vorbereidende Montessorischool	Utrechtseweg 102	4
Totaal		78

Op deze lijst werden tevens de namen, geboortedata en adressen van deze leerlingen vermeld. Deze lijst werd half september door de gemeentelijke afdeling Onderwijs in opdracht van de secretaris-generaal van het departement van OWC opgesteld (naar aanleiding van zijn circulaire van 16 augustus 1941).

Archief van het stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

OLS: Openbare Lagere School
ULO: Uitgebreid Lager Onderwijs
HBS: Hogere Burgerschool

departement van OWC gestuurd. In de bijgevoegde brief werd vermeld dat deze gegevens aan de hand van het bevolkingsregister door de gemeente waren gecontroleerd. Uit deze controle was gebleken dat alle namen van de ingeschreven leerplichtige Joodse kinderen op de lijst voorkwamen. Aan de opdracht tot scheiding van de Joodse en de niet-Joodse scholieren was dus geheel voldaan. Desondanks meldde het gemeentebestuur in de brief de namen van de scholen waarvan geen reactie was ontvangen. Ook werd doorgegeven dat mejuffrouw Van Albada weigerde aan de maatregel mee te werken.⁵¹

De scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen was in Amersfoort dus vrij snel en zonder noemenswaardige problemen geregeld. Slechts één Amersfoortse school had tegen de maatregel geprotesteerd. De gemeente hield feitelijk maar zeer beperkt toezicht. De verantwoordelijkheid voor de registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen werd bij de scholen neergelegd. De gemeente verzamelde enkel de gegevens en controleerde deze aan de hand van het bevolkingsregister. Uit deze controle bleek dus dat aan de opdracht tot scheiding was voldaan.

Eerste voorbereidingen

De gemeente begon 18 september met de voorbereidingen voor de stichting van een Joodse school. Die dag had de wethouder van Onderwijs een overleg met de inspecteur van het lager onderwijs en Henri van Raalte, die tijdens dit gesprek als vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap optrad.⁵² Op de dag dat de vergadering plaats-

vond, had de gemeente nog niet de definitieve lijst van de Joodse leerlingen naar het departement van OWC opgestuurd. De gemeente Amersfoort wilde in ieder geval wel al onderzoeken op welke wijze zij in onderwijs voor de Joodse kinderen kon voorzien. Secretaris-generaal Van Dam had namelijk eerder in een circulaire gemeld dat een gemeente over kon gaan tot het voorbereiden van de stichting van een afzonderlijke school indien er meer dan vijftig Joodse leerlingen op de lagere scholen waren geteld. Dit gold ook voor gemeenten die samen met naburige gemeenten tot dit aantal kwamen. Dit laatste was in Amersfoort het geval.⁵³

In Amersfoort hadden 45 Joodse leerlingen op een lagere school gezeten.⁵⁴ Tijdens de vergadering deelde Van Raalte mee dat er in Soest zes en in Baarn veertien Joodse leerlingen een lagere school hadden bezocht. Indien deze gemeenten bereid waren om met de gemeente Amersfoort samen te werken, kon er in Amersfoort voor 65 Joodse leerlingen een afzonderlijke lagere school worden opgericht. Het aantal Joodse leerlingen dat een ULO of een school voor voortgezet onderwijs had bezocht, was erg klein. Daarom werd besloten dat er geen regelingen getroffen zouden worden voor deze groep.⁵⁵

Als locatie voor de Joodse lagere school werd aan het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltpaan gedacht. Enkele lokalen in dit gebouw waren eigendom van de gemeente. Er was echter geen aparte ingang die naar deze lokalen leidde. Om ervoor te zorgen dat de Joodse kinderen gescheiden bleven van de niet-Joodse werd voorgesteld om voor de Joodse school ande-

⁵¹ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 19 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. ⁵² Verslag van de vergadering van 18 september 1941 betreffende de verzorging van het onderwijs aan de Joodse leerlingen. Opgesteld door de chef van de

afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, bestemd voor het college van B&W, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁵³ Circulaire van Van Dam aan de burgemeesters der gemeenten, 9 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁵⁴ Verslag van de vergadering van 18 september, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁵⁵ *Ibidem*.

re schooltijden in te stellen. De Joodse kinderen zouden tevens geen gebruik mogen maken van de speelplaats. Besloten werd om te onderzoeken of het daadwerkelijk mogelijk was op deze locatie een Joodse school te stichten. Tevens werd afgesproken om op zoek te gaan naar twee beschikbare leerkrachten.⁵⁶

Het verslag van deze vergadering eindigt met drie punten van actie. Ten eerste moest het departement van OWC zo snel mogelijk op de hoogte worden gesteld. Ten tweede moesten de burgemeesters van Soest en Baarn geïnformeerd worden. Tot slot moest de Joodse Coördinatie Commissie verzocht worden de namen van beschikbare Joodse leerkrachten door te geven.⁵⁷

Enkele dagen na de vergadering werden de brieven naar het departement, de Joodse Coördinatie Commissie en de burgemeesters van Soest en Baarn opgesteld.⁵⁸ Aan het departement werd gevraagd het plan om in Amersfoort een Joodse lagere school te stichten goed te keuren. Het gemeentebestuur meldde dat de burgemeesters van Baarn en Soest aangeschreven waren met het verzoek om een regeling te treffen. In de brief werd vermeld aan welke locatie gedacht werd en dat er al een school in dit gebouw gehuisvest was: de Amersfoortsche Schoolvereniging. Begin september had deze school zeven Joodse leerlingen verwijderd. Blijkbaar had de gemeente Amersfoort er niet bij stilgestaan wat het voor deze kinderen betekend zou hebben om terug te gaan naar de plek waar zij eerder waren weggestuurd.⁵⁹

In de brieven aan de burgemeesters van Baarn en Soest worden meer details gegeven over de financiële regeling die de gemeente Amersfoort wilde treffen. Na de oprichting van de school mochten de Joodse kinderen uit Baarn en Soest deze bezoeken indien de gemeenten bereid waren een financiële bijdrage te leveren.⁶⁰ De burgemeester van Soest was bereid zijn medewerking te geven.⁶¹ De burgemeester van Baarn schreef echter dat hij zelf van plan was om in zijn gemeente een Joodse school te stichten. Hij had zich al tot het departement van OWC gewend. Indien dit niet mogelijk zou zijn, gaf de burgemeester de voorkeur aan een samenwerking met de gemeente Hilversum.⁶²

De gemeente Amersfoort deed intussen verder onderzoek naar de mogelijkheid om in het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan een Joodse school te vestigen. De directeur van de afdeling Openbare Werken deelde eind september mee welke mogelijkheden er bestonden. In het schoolgebouw waren drie lokalen eigendom van de gemeente. Daarvan waren er maar twee beschikbaar. De directeur merkte op dat er nog een andere geschikte locatie was: het schoolgebouw in de Coninckstraat. Het probleem ten aanzien van deze locatie was echter dat voor het gebruik van slechts enkele lokalen de centrale verwarming moest worden gestookt, wat erg kostbaar was.⁶³

Ondertussen zaten de Joodse kinderen al geruime tijd thuis. Er kwamen bij de gemeente dan ook verschillende verzoeken binnen om alvast

met lessen te mogen beginnen. Het eerste verzoek kwam op 24 september. Die dag had Van Dreumel een gesprek met een vertegenwoordiger van de 'Joodsche Commissie te Amsterdam' en de in Amersfoort woonachtige mevrouw Manasse.⁶⁴ Afgesproken werd dat de dames zich tot het gemeentebestuur zouden wenden met de vraag of het mogelijk was om alvast gratis gebruik te maken van de lokalen.⁶⁵ Op 1 oktober ontving de gemeente opnieuw een verzoek. Ditmaal van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen. Deze commissie verzocht de burgemeester om alvast leermiddelen en lokalen voor de Joodse leerlingen beschikbaar te stellen. De commissie bestond uit een aantal leden van de Joodse gemeenschap, waaronder mejuffrouw H. de Vries. Of er een verband bestaat tussen dit nieuwe verzoek en het gesprek van 24 september is niet duidelijk.⁶⁶

De gemeente had eind september het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging op de hoogte gebracht van haar plannen.⁶⁷ De reactie van het bestuur op deze brief was, op zijn zachtst gezegd, niet positief. De gemeente had inderdaad het recht om over de lokalen die haar eigendom waren te beschikken. De Joodse kinderen zouden echter ook gebruik maken van andere schoolruimten, zoals de gangen, de trappen en de speelplaats, die niet het eigendom van de gemeente waren. Tegen het gebruik van deze ruimten had het bestuur bezwaar. Het bestuur

was van mening dat voor deze praktische problemen er weliswaar een oplossing gevonden kon worden, maar dat het doel van de scheiding was geweest contacten tussen Joodse en niet-Joodse kinderen te voorkomen. Dit zou op deze manier zeker niet worden bereikt.⁶⁸

Het bestuur vreesde bovendien dat de gemoeiden tussen de niet-Joodse en Joodse kinderen zouden oplopen. Tevens was men bang dat de school een mikpunt van demonstraties zou worden en dat andere scholieren langs zouden komen om vechtpartijen uit te lokken. Het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging verzocht dan ook met klem de Joodse school niet in hun gebouw te vestigen.⁶⁹ Begin oktober had Van Dreumel vervolgens een telefonisch overleg met het departement van OWC. Tijdens dat gesprek werd de gemeente verzocht het antwoord van het departement af te wachten alvorens de lokalen in gebruik te nemen.⁷⁰ De voorbereidingen voor de oprichting van een Joodse school kwamen zodoende in een impasse terecht.

De Joodse school

Eerder is vermeld dat het departement van OWC eind oktober de gemeenten aanschreef die een Joodse lagere school op dienden te richten. Toen werd de gemeente Amersfoort pas officieel opgedragen een afzonderlijke school te stichten. Een van de vele voorschriften was dat het van Duitse zijde niet werd toegestaan een Joodse school

56 *Ibidem*. 57 *Ibidem*. 58 Brieven van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de burgemeesters van Baarn en Soest, de Coördinatie-Commissie voor de Joodsche belangen te Den Haag, en J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 23 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 59 Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 23 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 60

Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de burgemeesters van Baarn en Soest, 23 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 61 Brief van de burgemeester van Soest aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 24 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 62 Brief van de burgemeester van de gemeente Baarn aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 25 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

63 Brief van de directeur van de afdeling Openbare Werken van de gemeente Amersfoort aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 26 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 64 Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, bestemd voor B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 25 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 65 *Ibidem*. 66 Brief van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen te Amersfoort aan het college van B&W, 30 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 67 Brief van de waarnemend

burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging, 24 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 68 Brief van het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 27 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. 69 *Ibidem*. 70 Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, naar aanleiding van een telefonisch gesprek met het departement van OWC, 6 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

onder te brengen in een gebouw waar al een niet-Joodse school in gehuisvest zat.⁷¹ Dit betekende voor de gemeente Amersfoort dat, indien deze optie nog serieus overwogen werd, het plan om een Joodse school te vestigen in het gebouw van de Amersfoortsche Schoolvereniging strandde.

De Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam, die van het departe-

onderwijs aan de Joodse kinderen op maandag 3 november van start ging. Mejuffrouw De Vries, één van de leden van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen, had Van Dreumel hiervan op de hoogte gebracht. Deze commissie had een geschikte locatie gevonden. Dit was het pand Laurens Costerplein 14, het wijkgebouw van de hervormde gemeente. De

De Joodse school aan het Laurens Costerplein 14 in Amersfoort.

Archief Eemland; foto Tjeerd Jansen.

ment van OWC de taak had gekregen leerkrachten voor de Joodse scholen aan te wijzen, gaf aan de gemeente Amersfoort de namen van twee kandidaten door. Het ging om een schoolhoofd en om een leerkracht. De gemeente werd gevraagd met deze aanwijzing akkoord te gaan. De commissie wilde vernemen wie er uiteindelijk waren aangesteld.⁷²

Uit een notitie van Van Dreumel blijkt dat het

⁷¹ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, o.a. aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 28 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁷² Brief van de Centrale Commissie

commissie had enkele zaaltjes in dit gebouw voor een half jaar gehuurd. Van Dreumel zou binnenkort samen met de wethouder van Onderwijs en de inspecteur voor het lager onderwijs de zaaltjes gaan bekijken. Uit de notitie blijkt dat zij echter ook nog andere locaties wilden bezoeken.⁷³

Niet veel later stuurde het gemeentebestuur een eerste bericht naar de vereniging 'Uw koninkrijk kome', de vereniging waarvan de zaaltjes

voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 30 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

waren gehuurd. Het gemeentebestuur vroeg of het mogelijk was de huur van de zaaltjes over te nemen. Tevens werd vermeld dat er binnenkort schoolbanken geplaatst zouden worden.⁷⁴ De vereniging antwoordde dat zij begin november een zekere H.J.H. Peper toestemming had gegeven van enkele lokalen gebruik te maken. De gemeente kon, mits zij akkoord ging met de huurvoorwaarden, de huur per 1 december overnemen. Tegen het plaatsen van schoolbanken bestond geen bezwaar.⁷⁵

Het gemeentebestuur schreef vervolgens het departement van OWC aan. In de brief werd vermeld waar de Joodse school gevestigd was en welke regelingen er getroffen waren. Het gemeentebestuur was van plan om de school van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen over te nemen. Tevens werd gemeld dat Felix van Spiegel uit Meppel, die naar de functie als hoofd van de Joodse school had gesolliciteerd, geschikter werd bevonden dan de kandidaat die de Centrale Commissie had aangewezen. Van Spiegel was namelijk een oud-Amersfoorter en had bij het kennismakingsgesprek een goede indruk achtergelaten. Hij was tot hoofd van de school benoemd.⁷⁶ De andere kandidaat, mejuffrouw Kaatje Cohen, die door de commissie voor de functie van leerkracht was aangedragen, kreeg wel een tijdelijke benoeming.⁷⁷

Op 24 november werd door middel van een officieel besluit van de burgemeester bekend

⁷³ Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, bestemd voor het college van B&W, 1 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁷⁴ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan D. Schroor, secretaris van de vereniging 'Uw koninkrijk kome' te Amersfoort, 8 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁷⁵ Bericht van de secretaris van de vereniging 'Uw koninkrijk kome' te Amersfoort, D. Schroor, aan het Amersfoortse gemeentebestuur, 11 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁷⁶ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 14 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁷⁷ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam, 14 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁷⁸ Besluit nr. 87 van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, 24 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁷⁹ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de burgemeester van Soest, 28 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

gemaakt dat de gemeente per 1 december een lagere school voor Joodse kinderen zou stichten in het wijkgebouw aan het Laurens Costerplein 14. Dit betekende dat de Joodse school, die door particulier initiatief was ontstaan, nu officieel was opgericht. Feitelijk kwam het er echter op neer dat met dit besluit de gemeente de school en de huur van de lokalen overnam.⁷⁸ De burgemeester van Soest werd enkele dagen later aangeschreven. Uit de brief blijkt dat er uiteindelijk niet om een financiële bijdrage werd gevraagd.⁷⁹

De Joodse school telde op het moment dat deze door de gemeente werd overgenomen 43 leerlingen.⁸⁰ Het was dus een zeer kleine school. Het archief van het departement van OWC bevat een overzicht waarin wordt vermeld dat de Joodse school in Amersfoort in de zomer van 1942 door 53 leerlingen werd bezocht. Een verklaring voor deze groei kan zijn dat het aantal leerlingen na december 1941 nog toenam omdat er leerlingen uit andere gemeenten bij kwamen. In dit over-

Felix van Spiegel, hoofd van de Joodse school.

Privécollectie Ir. E. van Spiegel.

zicht wordt ook vermeld dat er in Amersfoort een ULO-cursus bestond. Deze werd in de zomer van 1942 door vijftien leerlingen gevolgd.⁸⁰ Dit is opmerkelijk aangezien de gemeente Amersfoort niet voorkomt op de lijst van gemeenten die in het najaar van 1941 van Van Dam de opdracht kregen om een Joodse ULO te stichten.⁸² In het archief van het Amersfoortse gemeentebestuur heb ik

eveneens geen aanwijzingen kunnen vinden die erop duiden dat deze cursus door de gemeente georganiseerd werd. Dit lijkt mij ook niet aannemelijk. De gemeente Amersfoort besloot immers, zoals eerder is vermeld, vrij snel dat zij voor de Joodse leerlingen die een ULO hadden bezocht geen regelingen zou treffen. Mogelijk was dit een soort huiskamerschooltje.

Groepsfoto uit het voorjaar 1942 van leerlingen bij de achterzijde van de Joodse school aan het Laurens Costerplein nr. 14 in Amersfoort. Links staat juffrouw Kaatje (Kitty) Cohen en in de bovenste rij, eerste van rechts, Hannie Rintel, tweede van rechts, Rineke Bouwman, vierde van rechts, Siegfried van Maagdenburg (9 jaar), vijfde van rechts, Charles de Beer. Het meisje met de vlechtjes in de tweede rij van onderen is Emy Neeter.

Privécollectie Siegfried van Maagdenburg (de namen zijn door hem verstrekt).

⁸⁰ Dit blijkt uit een brief van de burgemeester van Amersfoort, H. Molendijk, die ruim een jaar na de bevrijding naar J. Gielen, de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) werd verstuurd, 27 september 1946, AE, ScqG (0002.01) nr. 5828. ⁸¹ Overzicht van gemeenten met Joodse

scholen, met vermelding van het aantal Joodse leerlingen. Bijgevoegd bij de brief van de Centrale Commissie voor het Joodse onderwijs te Amsterdam, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 3 juli 1942, NA, MvOW (2.14.37), nr. 356.

Begin september 1942 ging er een nieuw, en tevens laatste, schooljaar van de Joodse school van start. Dankzij de dagboek aantekeningen van de Joodse slager Jules Frank ben ik iets meer te weten gekomen over het onderwijs aan de Joodse kinderen. Hij begon in augustus 1942 met het op schrift stellen van gebeurtenissen in de Joodse gemeenschap. Frank schreef dat de school begin

september door 21 leerlingen werd bezocht.⁸³ Dit aantal komt overeen met het leerlingenaantal dat in het archief van het gemeentebestuur terug te vinden is.⁸⁴ Ten opzichte van het vorige schooljaar was het leerlingenaantal flink gedaald. Dit kwam doordat een groot deel van de Amersfoortse Joden de stad in augustus 1942 had moeten verlaten. Uit het dagboek blijkt dat er inderdaad een

Jules Frank (1886-1943).
Archief Eemland,
foto nr. 13414.

ULO-cursus in Amersfoort bestond. Ook heeft er vermoedelijk nog een kleuterschooltje bestaan. Frank schreef namelijk in november in zijn dagboek dat er al geruime tijd voor kleuteronderwijs gezorgd werd.⁸⁵ In het archief van het gemeentebestuur zijn echter ook ten aanzien van dit kleuterschooltje geen aanwijzingen te vinden die

erop duiden dat de gemeente Amersfoort hiervan op de hoogte was.

De gemeente ontving begin november 1942 een brief van de commissaris der provincie Utrecht waarin werd vermeld dat de Joodse scholen met ingang van 1 september waren overgedragen aan de Joodsche Raad.⁸⁶ De gemeente droeg de Joodse school in november officieel over aan de raad.⁸⁷ De Joodsche Raad was door deze regeling ook per 1 september verantwoordelijk geworden voor de financiering van het Joodse onderwijs. De commissaris der provincie Utrecht vermeldde dat de gemeenten de kosten die vóór 1 september 1942 waren gemaakt echter niet terugkregen.⁸⁸ Op het moment dat de gemeente deze brief ontving, was de NSB'er J.G.L. Harloff al geruime tijd burgemeester van Amersfoort. Naar aanleiding van deze brief werd het personeel van de Joodse school uit de gemeentelijke dienst 'ontheven'.⁸⁹ Bovendien werd de huur van de lokalen opgezegd.⁹⁰ In de literatuur wordt Harloff beschreven als een antisemitische man die zijn volledige medewerking gaf aan de uitvoer van de anti-Joodse maatregelen.⁹¹ Hij deed moeite om de kosten die de gemeente ten behoeve van het Joodse onderwijs had gemaakt terug te krijgen. Het is moeilijk te beoordelen of Harloff ten aanzien van deze kwestie anders heeft gehandeld dan een niet-nationaalsocialistische burgemeester zou

⁸² Brief van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan M. Rost van Tonningen, secretaris-generaal van het departement van Financiën, 21 november 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 352. ⁸³ Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen der gebeurtenissen in de Joodsche Gemeente Amersfoort', 5-14. ⁸⁴ Brief van de burgemeester van Amersfoort, H. Molendijk, aan J. Gielen, de minister van OKW, 27 september 1946, AE, ScqG (0002.01) nr. 5828.

⁸⁵ Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen', 5-6. ⁸⁶ Brief van de commissaris der provincie Utrecht, W.B. Engelbrecht, aan de burgemeesters van de gemeenten der provincie Utrecht, 28 oktober 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁸⁷ Brief van het hoofd van de afdeling Onderwijs van de

Joodsche Raad te Amsterdam, I. van der Velde, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 29 oktober 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁸⁸ Brief van Engelbrecht aan de burgemeesters van de gemeenten der provincie Utrecht, 28 oktober 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁸⁹ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de afdeling Onderwijs van de Joodsche Raad te Amsterdam, 12 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁹⁰ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan D. Schroor, secretaris van de vereniging 'Uw koninkrijk kome' te Amersfoort, 9 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁹¹ J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 1990), 68, 73.

Mei 1942: (v.l.n.r.) Fietje van Tijn, Rodi Polak en Emy Neeter
(zie voor Emy ook de afbeelding op blz. 62)

Museum Flehite.

Conclusie

Er zijn twee opvallende overeenkomsten te signaleren in de wijze waarop de scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen in de gemeenten Amsterdam en Amersfoort doorgevoerd werd. Eén daarvan is dat in beide gemeenten de scheiding vrij gemakkelijk tot stand kwam. De maatregel werd door de beide gemeentebesturen gehoorzaam aanvaard. Vervolgens schoven zij de verantwoordelijkheid voor de registratie en verwijdering van de Joodse kinderen op de scholen af. Het overgrote deel van de scholen deed wat gevraagd werd. In Amersfoort was er maar één school die weigerde aan de maatregel mee te werken. Het aantal Amersfoortse scholen dat de brief van het gemeentebestuur niet beantwoordde, was ook klein. In Amsterdam werkte het merendeel van de scholen ook aan de registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen mee. Slechts een relatief klein aantal scholen protesteerde tegen de scheiding of gaf geen antwoord op de brief van het gemeentebestuur.

Een tweede overeenkomst is dat in beide gemeenten de scheiding efficiënt doorgevoerd werd. Uit de controle van het Amersfoortse gemeentebestuur bleek dat alle leerplichtige Joodse kinderen in de gemeente van hun scholen waren verwijderd. Amersfoort had, vergeleken met de stad Amsterdam, maar een zeer kleine Joodse gemeenschap. De opdracht tot scheiding kon zodoende snel en zonder problemen uitgevoerd worden. In Amsterdam had het bevel tot scheiding grote gevolgen. De gemeente Amsterdam stelde een organisatieplan op zodat de scheiding ordelijk kon worden uitgevoerd. In beide gemeenten was de scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen binnen enkele weken geregeld.

hebben gedaan. Secretaris-generaal Van Dam had immers toegezegd dat de kosten voor het Joodse onderwijs als voorschotten beschouwd dienden te worden die later aan de gemeenten zouden worden vergoed.⁹²

Intussen werd de Joodse gemeenschap in Amersfoort steeds kleiner door gedwongen verhuizingen naar Amsterdam en Westerbork. De Joodse school liep steeds verder leeg. Frank vermeldt in zijn dagboek dat eind januari 1943 het kleuterschooltje gesloten werd.⁹³ Begin maart bezochten, zo blijkt uit een brief van Van Spiegel, nog maar zes kinderen de Joodse school.⁹⁴ Frank schreef in zijn dagboek dat de school begin april ophield 'wegens gebrek aan leerlingen'.⁹⁵ In een brief die burgemeester Harloff eind april aan de Joodsche Raad schreef, wordt wat meer informatie gegeven. Daaruit blijkt dat de school per 1 april was opgeheven. De schoolmeubelen en leermiddelen die de gemeente aan de school had uitgeleend, waren weer in haar bezit.⁹⁶

⁹² Circulaire van Van Dam o.a. aan B. Noordewier, 28 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁹³ Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen', 11. ⁹⁴ Brief van het hoofd van de Joodse school te Amersfoort, F. van Spiegel, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 3 april 1943, AE, ScqG

(0002.01), nr. 5828. ⁹⁵ Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen', 14. ⁹⁶ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de afdeling Onderwijs van de Joodsche Raad te Amsterdam, 29 april 1944, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. ⁹⁷ Presser, *Ondergang* I, 135.

Er zijn ook opmerkelijke verschillen. Opvallend is dat in Amsterdam al voorbereidingen hadden plaatsgevonden voordat het besluit tot scheiding werd afgekondigd. In Amersfoort was er geen sprake van een dergelijke aanloopfase. Hier werden de Joodse leerlingen pas geteld nadat eind augustus 1941 het bevel tot scheiding was afgekondigd. De registratie van de Joodse leerlingen viel in Amersfoort zodoende samen met de verwijdering van deze leerlingen. Een ander opvallend verschil is dat de gemeente Amersfoort zeer beperkt toezicht hield op het scheidingsproces. De gemeente verzamelde enkel de gegevens die de Amersfoortse scholen hadden ingeleverd en controleerde vervolgens aan de hand van het bevolkingsregister of alle leerplichtige Joodse leerlingen op de ingezonden lijsten voorkwamen. In Amsterdam hield de gemeente streng toezicht op het scheidingsproces. Hier moesten de bijzondere scholen zelfs een verklaring afleggen dat Joodse leerlingen de school niet meer bezochten en in de toekomst ook niet meer zouden worden toegelaten. Er werd nauwkeurig bijgehouden van welke scholen nog geen verklaring was ontvangen.

Opmerkelijk is ook dat in Amersfoort maar één school weigerde aan de maatregel mee te werken. In Amsterdam tekende weliswaar ook maar een klein aantal scholen protest tegen de scheiding aan, maar het verzet was omvangrijker dan in Amersfoort. De vraag rijst waarom in Amersfoort de scholen op een dergelijke grote schaal hebben meegewerkt aan de scheiding. Oorzaak hiervan is hoogstwaarschijnlijk dat het overgrote deel van de Joodse leerlingen in Amersfoort een openbare school had bezocht. De openbare scholen, die door de gemeenten werden bestuurd, waren gewend opdrachten van de gemeente uit te voeren.

Tenslotte verschilt de wijze waarop de gemeenten Amersfoort en Amsterdam het onderwijs aan de Joodse leerlingen organiseerden. In Amsterdam werden er al in september scholen

voor de Joodse leerlingen opgericht. Het vinden van geschikte gebouwen en leerkrachten was hier geen groot probleem. In Amersfoort lag de situatie anders. Nadat de Joodse leerlingen van hun niet-Joodse leeftijdgenootjes waren gescheiden, begon de gemeente Amersfoort met de voorbereidingen voor de oprichting van een Joodse lagere school. Daarbij liep zij al snel tegen problemen op. De voorbereidingen kwamen in een impasse terecht. Voor het geringe aantal Joodse leerlingen dat een ander type school had bezocht, werden geen maatregelen getroffen. Vermoedelijk werd in Amersfoort op particulier initiatief toch een ULO-cursus georganiseerd waar een deel van deze leerlingen terecht kon.

De Joodse lagere school in Amersfoort ontstond in feite op initiatief van enkele leden van de Joodse gemeenschap. De Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen had ervoor gezorgd dat er vanaf begin november les aan Joodse kinderen kon worden gegeven. Het is niet opmerkelijk dat de commissie dit initiatief nam. De Joodse kinderen zaten immers al geruime tijd thuis. Nadat de gemeente de school van de commissie overnam, hield zij echter nauwelijks toezicht.

De scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen was één van de vele anti-Joodse maatregelen waarmee de Duitse bezetter de Joden wilde isoleren. Deze afzondering werd door de historicus Jacques Presser krachtig in de volgende woorden omschreven:

'Geen enkele Jood, of hij had al één of meer keren met tegen hemzelf gerichte bepalingen kennisgemaakt, met ingrepen in zijn persoonlijk leven, in zijn zakelijk bestaan. Niet alzo de kinderen. Natuurlijk hadden zij niet buiten dit alles geleefd, geenszins. Maar rechtstreeks getroffen had men hen nauwelijks. Dit ging nu gebeuren: het Joodse kind moest gescheiden worden van het niet-Joodse, het moest van zijn school af, het werd op zijn beurt uitgebannen en binnen een heining geperst, waar het te zijner tijd 'erfasst' kon worden.'⁹⁷